

**OB'YEKTNING JORIY NARXDAGI SMETASI TARKIBIDAGI
TO'G'RI HARAJATLARNI HISOBLASH YO'LLARI**

Abdullayev Axror Jaxbarovich

Toshkent davlat transport universiteti. Dotsent

Raimova Durдона Durdibay qizi

Toshkent davlat transport universiteti. Assistant

Fayzixodjayeva Mavluda Lutfullayevna

Toshkent davlat transport universiteti. Dotsent

Shonazarova Nilufar Baratovna

Toshkent davlat transport universiteti. Katta o'qituvchi

Annotatsiya

Iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida maxsulot narxi tayyor tovar qiymati shaklida belgilansa, qurilishda esa har bir qurilish ob'yekti smeta qiymati me'yoriy hujjatlar asosida hisoblab chiqish yo'li bilan hosil qilinadi. U qurilayotgan ob'yekt uchun barcha ishlar va konstruktiv elementlar qiymati smetasini umumlashtirish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Kalit so'zlar: Iqtisodiyot, harajat, smeta, narxlarni shakllantirish, harajatlarni taqqoslash.

Bugungi kunda qurilish sohasida olib borilayotgan islohotlar shuni ko'rsatadiki, yurtimizda arzonlashtirilgan, zamon talabiga javob bera oladigan turar-joy binolariga ehtiyoj juda yuqori. Shu maqsaddan kelib chiqib yurtimizda qurilayotgan turar-joy ob'yektlarini arzonlashtirish yani ob'yektning qiymatini oshib ketishiga olib keluvchi omillar o'rganib chiqilmoqda. Ob'yektning qurilishida yeng katta ta'sir etuvchi asosiy resurslar to'g'ri harajatlardan iborat.

Ushbu to'g'ri harajatlar xam o'z navbatida bir necha harajatlarga bo'linadi.

Bular:

- uskunalar, mebellar va inventarlar harajatlari;
- qurilish materiallari, buyumlari va konstruksiyalari harajatlari;
- yagona ijtimoiy sug'urta bilan hisoblangan asosiy ish haqi harajatlari;
- qurilish mashina va mexanizmlaridan foydalanish harajatlari

Tadqiqot natijalariga ko'ra ushbu komponentlardan ob'yekt qiymatining 64 % ni to'g'ri harajatlar tashkil etadi. Ushbu to'g'ri harajatlarni 100% deb oladigan bo'lsak, uning tarkibiga kiruvchi harajatlarni xam o'rganib chiqamiz.

Quyidagi jadvalda qurilish ob'jektining to'g'ri harajatlari tarkibining tahlili keltirilgan bo'lib, undagi eng katta ta'sir etuvchi harajatlardan biri qurilish materiallari o'rtasidagi tafovut keltirilgan.

1-jadval

№	Harajatlar nomi	Yog'och karkas	Ob'jektning umumiy qiymatiga nisbatan ulushi (%da)
1	Uskunalar, mebel va inventarlarga harajatlar	1 921 213,9	12,11
2	Yagona ijtimoiy sug'urta bilan hisoblangan asosiy ish haqiga harajatlar	3 062 711,7	19,31
3	Mashina va mexanizmlardan foydalanish harajatlari	1 561 562,4	9,84
4	Qurilish materiallari, buyumlar va konstruksiyalarga harajatlar	9 161 217,25	57,75
5	Ishlab chiqarishga oid boshqa harajatlar	156 700,6	3,28
6	Jami to'g'ri harajatlar	15 863 405,85	100
7	Pudrat tashkilotining boshqa harajatlari 18.86%	2 922 039,36	60,60
8	Buyurtmachining boshqa harajatlari	654 200,00	38,12
9	Qurilish ob'jektining sug'urtalash harajatlari	50 762,90	1,28
10	Jami qurilish ishlari egri harajatlari	3 627 002,26	100

Undan tashqari qurilish ob'jektining to'g'ri harajatlar tarkibining ulushi ham tahlil qilingan. Jumladan, ukskuna, mebel inventar harajatlar 12,11%, ijtimoiy sug'urta ajratmalari bilan ish haqi 19,31%ni va Mashina mexanizmlar ekpluatatsiyasi harajatlari esa 9.84%ni tashkil etgan. Boshqa harajatlar tarkibida pudratchining harajatlari 60 %ni, buyurtmachining boshqa harajatlari 38.12%ni sug'urta harajatlari esa 1.28 %ni tashkil etgan.

Olib borilgan tadqiqot ishida qurilish ob'jektining turli qurilish ishlarida zamoanaviy texnologiyalarni va kurilish materiallarini ko'llash har doim yuqori iqtisodiy samara berishi o'rganildi. Jumladan mazkur ishda ikki yo'nalishda, ya'ni bino qurilishining bezak ishlarida va tashqi pardozdash ishlarida loyihada berilgan ananaviy

qurilish materiallari o'rniga zamonaviy energiya tejamkor qurilish materiallari qo'llanilish o'rganib chiqildi va erishilgan iqtisodiy samaradorlik asoslandi.

1. Binoning ichki pardoqlash ishlarida suvoq ishlari, devorlarni tekshlash ishlari, burchaklarni otkos olish ishlari, bo'yoqqa tayyorlash ishlari jami 12 turdagi ishlar o'rniga asosli gipsokarton bilan qoplash ishlari bajarildi. Natijada binoning 100 m² bezak ishlariga sarflanadigan harajatlar qiymati 1,8 martaga kamayishi isbotlandi. Bunda oddiy ichki bezak ishlarida 100 m² yuzaga 13416,840 ming so'mlik material sarflansa gipsokartonli qoplamada esa 7432,390 ming so'mlik material talab etiladi.

2. Bino devorlarining tashqi pardoqlash ishlarida ananaviy suvoq ishlarini o'rniga g'isht devor yuzasiga penapolestrolli teploizolyatsion qoplama, armozetka va dag'al shpaklevkali tekshlash ishlarini bajarish hisobidan 100 m² ga sarflanadigan harajat 1,4 martaga kamaytirilib binoning energiyatejamkorligi 2 martaga oshirilishi isbotlandi. Bunda oddiy tashqi suvoq ishlariga 100 m² yuzaga 24718,715 ming so'mlik material sarflansa penapolestrolli teploizolyatsion qoplamada esa 13811,225 ming so'mlik material sarflanadi.

Ob'yektning tashqi va ichki pardoqlash ishlari smetasida ananaviy materiallar o'rniga zamonaviy energiyatejamkor materiallardan foydalanilganligi sababli jami to'g'ri harajatlar tarkibidagi qurilish materiallariga sarflanadigan harajatlarni 4-6% ga kamaytirishga erishildi.

Keltirilgan tahlillar natijasiga asoslanib qurilish ob'yekti to'g'ri harajatlarini takomillashtirish bo'yicha olinadigan amliy takliflar quyidagilardan iborat:

1. qurilish ob'yekti loyihasining kapitallik darajasidan kelib chiqib binoning qurilishi rejalashtirilayotgan hudud xususiyatlarini inobatga olgan holda resurs smetasi tarkibidagi to'g'ri harajatlarni tahlil qilish lozim;

2. qurilish ob'ketining smeta qiymatini kamaytirish maqsadida to'g'ri harajatlarni harajatlar guruhlariga bo'lgan holda ular tarkibidagi har bir resurga qo'llaniladigan narxlarni, transport va omborxonada saqlash harajatlarini inobatga olgan holda kamaytirish variantlarini tanlash;

3. ob'ektning resurslar vedomostida sarflangan qurilish materiallari tarkibidan eng kup hajmga va qiymatga ega bo'lgan asosiy to'ldiruvchi qurilish materiallarini (kamida 85%ni) qiyosiy tahlil qilish orqali optimalini tanlash yo'li bilan to'g'ri harajatlar qiymatini kamaytirish;

4. lokal smeta tarkibidagi alohida bo'lgan qurilish ishlariga olingan rassenka tarkibidagi amalda qo'llanilgan (ma'naviy eskirgan) materiallar o'rniga zamonaviy yangi texnologiyalarga asoslangan, yuqori samarali materiallarni qo'llash orqali harajatlar miqdorini qisqartirish xisobiga ob'yektning to'g'ri harajatlarini kamaytirishga erishiladi.

Qurilish ob'yektning smeta qiymati asosan Shaharsozlik Normalari va Qoidalarining 01-16-04-sonli texnik ko'rsatkichlarga muvofiq «resurs usuli»dan

foydalangan holda ob'jektning joriy narxi shakllantiriladi. Ob'jekt qurilishida asosan smeta qiymati tarkibiga kiruvchi to'g'ri harajatlarni tashkil etganligi sababli ular hisob-kitobini to'g'ri tashkil etish qurilish ishlari qiymatini to'g'ri hisoblab baholash imkonini beradi.

Qurilish ob'yekti smetasi tarkibiga kiruvchi to'g'ri harajatlar quyidagi 4 komponentlardan iborat:

1. Uskunalar, mebel va jihozlar.
2. Qurilish materiallari, buyumlari va konstruktsiyalari.
3. Asosiy ish xaqi harajatlari, ijtimoiy sug'urta to'lovlaridam qo'shilgan holda.
4. Mashina va mexanizmlarga sarf-harajatlar.

Yuqorida o'tkazilgan tahlil natijalariga asoslangan holda mazkur guruhlariga kiruvchi harajatlarni optimallashtirish masalasida quyidagi yo'nalishlarda izlanishlar olib boramiz.

1. Uskunalar, mebel va jihozlarning smeta bo'yicha ro'yxati va miqdori ishchi loyihalarga asoslangan holda shakllantiriladi. Ularning bozor bahosidagi qiymati esa ularni ishlab chiqaruvchi korxonalar tomonidan taqdim etilgan spesifikasiyalar asosida qo'llanilib unga transport, tayyorlov ombor harajatlarini qo'shish orqali shakllantiriladi va u quyidagi formula orqali ifoda etiladi:

$$SO = SO1 + SO2 + SOZ + \dots + SOP, \quad (3.2.1)$$

bunda:

$SO1, SO2, SOZ, SOP$, - uskunalarni ayrim turlari, mebellar va inventarlarni bahosi;

$$SOP = N \times SSR \quad (3.2.2)$$

bunda;

N - uskunalarni ayrim turlari, mebellar va inventarlarni miqdori
 SSR - birmiqdordagi qurilish materiallarini (buyumlar, konstruktsiyalar) transport va tayyorlov – omborlash harajatining o'rtacha narxi.

Mazkur formula asosiga uslub mebel va jihozlar narxlarini shakllantirish uchun mutlaqo to'g'ri, ammo pudrat tashkilotlar va buyurtmachi tashkilotlar tomonidan tovar yetkazib beruvchi korxonalarni izlab topish va ulardan tovarlar to'g'risidagi spesifikasiyani olib smeta hisobida qo'llash jarayonida bir qator noaniqliklar kelib chiqadi.

Uskunalar, mebel va jihozlar qiymatini Respublikamizda tovar xomashyo birjasida qayd etilgan narxlarida shakllantirilgan va pul muomalasi tizimini nazorat qilishga xizmat qiluvchi g'aznachilik nazoratidan o'tgan shartnomalarda qayd qilingan narxlar asosida qo'llash ular narxlarini 5-10 foizgacha optimal shakllantirish imkonini beradi.

2. Qurilish materiallari, buyumlari va konstruksiyalarining harajati umumlashgan resurs xisobi asosida, ishlab chiqilayotgan tanlov hujjatlari tarkibida ushbu regionda shakllangan transport va tayyorlov-omborlarini hisobga olgan holda bir miqdorini o‘rtacha narxini qo‘llash orqali topiladi.

Qurilish Vazirligi qoshidagi qurilishda bahoni shakllantirish markazi tomonidan barcha qurilish materiallarining joriy narxlari katalogi har kvartalda bir marta chop etiladi. Ob‘yektning lokal-resurs smeta xujjatlarida keltirilgan materiallarning narxlari xam ushbu kataloglar asosida shakllantiriladi.

Ob‘yektning smetasi tarkibiga kiruvchi to‘g‘ri harajatlarni asosiy qismini qurilish materiallari tashkil etganligini inobatga olgan xolda, ushbu harajatlarni optimallashtirishga erishishimiz zarur.

Buning uchun, qurilayotgan ob‘yektga sarflanadigan materiallarni maxalliyashtirish yoki zamonaviy texnologiyalarni qo‘llash orqali mablag‘ va resurslar tejamkorligiga erishish zarur bo‘ladi. Bunda bir qancha zamonaviy o‘rin almashtiruvchi qurilish materiallarini qo‘llagan holda ob‘yektning zamonaviyligini va nufuzini kutaruvchi hamda mablag‘ tejallishini ta‘minlovchi qurilish materiallaridan foydalanish talab etiladi. Odatda ob‘yekt loyiha-smeta hujjatlari ShNKlar tarkibidagi retsenkalardan kelib chiqib tuziladi. Ammo amalda shu ish turini amalga oshiruvchi bir necha tardagi yangi qurilish materiallari va texnologiyalari qo‘llanilmoqda. Misol sifatida binoning pardozlash ishlarini keltirib o‘tish mumkin. Amaldagi rassenkalar bo‘yicha binoning ichki pardozlash ishlari tarkibiga 5-6 tardagi ishlar kiradi. Bular devorni birlamchi tekshlash, suvoq qilish, yaxshilangan suvoq qilish, otkoslarni to‘g‘rilash, 2-3 marta shpaklevka qilish, qumqog‘oz bilan tozalash kabi xam ish vaktini xam turli resurslarni ko‘plab sarflanishigi olib keluvchi ishlar bajariladi. Ammo, hozirgi kunda bu ishlarni zamonaviy texnologiyalardan foydalanib gipsokarton orqali obshivka qilish oraqli bajarish mumkin. Hamda bu yuqori sifat va kam harajat talab qiluvchi yo‘ldir. Bunday yondashuvda bajarilgan qurilish ishlariga ketgan harajatlarning taqqoslangan tahlilini 2-jadvalda keltirishimiz mumkin.

2- jadval.

№	HARAJATLAR NOMI	ShNQ bo‘yicha rassenka tarkibidagi resurslar sarfi asosida	F2 ga asosan amalda sarflangan zamonaviy energiyatejamk or resurslar	FARQI
1	2	3	5	3
1	Qurilish materiallari, buyumlari va konstruksiyalari harajatlari	9 161 217,25	8 629 866,65	531 350,60

2	Asosiy ish xaqi harajatlari (ijtimoiy sug'urtalash to'lovlarini hisobga olgan holda)	3 062 711,70	2 952 454,10	110 257,60
3	Mashina va mexanizmlari ekspluatatsiyasi uchun harajatlar	1 561 562,40	1 495 976,80	65 585,60
4	Uskunalar, mebel va inventarlarga harajatlar	1 921 213,90	1 902 001,75	19 212,15
5	Ishlab chiqarishga oid boshqa harajatlar	156 700,60	154 820,20	1880,4
6	Jami to'g'ri harajatlar	15 863405,85	15 135 119,50	728 286,35

Jadvalda keltirilgan ma'lumotlarni tahlil qiladigan bo'lsak qurilayotgan ob'jekt smetasida qo'llanilganiga nisbatan zamonaviy texnologiyalarni qo'llash orqali to'g'ri harajatlar tarkibiga kiruvchi harajatlarni bir muncha qisqartirishga erishish mumkinligini ko'ramiz. Ob'yektda qurilish materiallari, buyumlari va konstruksiyalari harajatlari **531 350,60** ming so'mga kamaygan, asosiy ish xaqi harajatlari (ijtimoiy sug'urtalash to'lovlarini hisobga olgan holda) **110 257,60** ming so'mga, mashina va mexanizmlari ekspluatatsiyasi uchun harajatlari **65 585,60** ming so'mga, uskunalar, mebel va inventarlarga harajatlari **19 212,15** ming so'mga, ishlab chiqarishga oid boshqa harajatlar **1880,4** ming so'mga kamayib bu mablag' iqtisod qilish miqdori jami to'g'ri harajatlar bo'yicha **728 286,35** ming so'mni tashkil etgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Stepanov P. S. "Ekonomika stroitelstva" M., "Yurayt", 2005.
2. Yodgorov V.U., Butunov D.Ya. Xaitov E.B. senoobrazovanie v striotelstve. Uchebnoe posobie. T.: TASI, 2012g.
3. Yodgorov V.U., Butunov D.Ya. Xaitov E.B. Qurilishda tanlov savdolari va ularni tashkil etish T.: TAQI, 2012y.
4. Maxmudov E.X. Kapital qurilish iqtisodiyoti. O'quv qo'llanma. T.: TDIU, 2009.